

Behzod RUSTAMOV

*Navoiy davlat pedagogika instituti doktoranti
bexzodrustamov1990@gmail.com*

NAVOIYNI ANGLASHDA TASAVVUFİY TAFAKKURNING AHAMIYATI

ВАЖНОСТЬ СУФИЙСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ПОНИМАНИИ НАВОИ

THE IMPORTANCE OF SUFI THINKING IN UNDERSTANDING NAVOI

Annotatsiya: Maqolada Sharq tafakkuri tarixidan kelib chiqqan mistik ta'limotlar, Alisher Navoiy dunyoqarashi va adabiy merosining barcha murakkabligi va falsafiy chuqurligi o'rganilgan. Maqolada tarixiy, obyektiv, tizimli, tahliliy va qiyosiy metodlardan samarali foydalaniladi.

Kalit so'zlar: tasavvuf, tasavvuf, sharob, vayrona, qadah, yurak, suyakli

Аннотация: В статье исследуются мистические учения, уходящие корнями в историю восточной мысли, все сложности и философские глубины мировоззрения и литературного наследия Алишера Навои. В статье эффективно используются исторический, объективный, систематический, аналитический и сравнительный методы.

Ключевые слова: мистика, суфизм, вино, разорение, бокал, сердце, любимый.

Annotation: The article examines the mystical teachings rooted in the history of Eastern thought, all the complexities and philosophical depths of the worldview and literary heritage of Alisher Navoi. The article makes effective use of historical, objective, systematic, analytical and comparative methods.

Keywords: mysticism, sufism, wine, ruin, glass, heart, beloved

KIRISH

Sharq xalqlari tafakkuri tarixida chuqur ildiz otgan tasavvuf ta'limotini yaxshi bilmay turib, Alisher Navoiy dunyoqarashi va adabiy merosini barcha murakkabliklari, falsafiy teranlig'i bilan to'liq holda to'g'ri, haqqoiy yoritib berish mushkul. O'ttizinchi yillardayoq Oybek bunga

e'tiborii qaratgan edi. Ammo, nazarimda, bu masala hamon hal bo'lmasdan dolzarbligini saqlab qolmoqda. Chunki hozir ham ulug' shoir asarlarini "kerakli" va "keraksiz" qismlarga ajratish, orifona mazmundagi she'rlarini nashrlardan soqit qilib, el ko'zidan yashirish, "payqamasdan" tadqiqotlarga kiritmaslikka moyillik davom etmoqda. Ba'zan esa, so'fiona ma'nolarni anglab yetmaganimiz sababli, Navoiyning ramziy ibora-istioralarini talqin etib, o'quvchilarni chalg'itib kelmoqdamiz. Bu hol Navoiy dahosini, olamining bepoyonligi va ulug'vorligini muazzam salohiyati ham ko'rkamligi bilan idrok etishga xalaqit beradi.

ASOSIY QISM

Navoiy merosi – yaxlit bir adabiy borliq, bebaho ma'naviy xazina. Bundan tashqari, shoirning o'lmas gumanizm bilan sug'orilgan hayotbaxsh g'oyalari "dunyoviy" asarlarida qanday porlab tursa, biz bir chekkaga olib qo'ymoqchi bo'lgan "ilohiy" asarlarida ham shunday kuch bilan nur taratib turadi. Zotan, ular zohiriy jihatdan shunday, aslida esa, botiniy ma'nolari mohiyatiga ko'ra bir xil falsafiy-tasavvufiy qarashlar silsilasiga borib taqaladigan o'zaro uzviy aloqador asarlar bo'lib, birini ikkinchisiz tushunish qiyin. Bas, shunday ekan, shoir asarlarida uchraydigan ishq, may, mayxona, xarobot, soqiy, sog'ar, qadah, xum, ko'ngil, mahbub singari ko'pdan ko'p kinoyatimsollar, ramziy ma'noli so'zlar va ular zaminida yotgan yashirin ma'nolar asrori hamda uning ijodi yaxlit bir butunlikda olib tekshirilib, olam va odam haqidagi mushohada-muloxazalari ichida sharhlansagina, mazmuni kerakli darajada ochiq oydinlashishi mumkin. Masalan, quyidagi g'azalni olaylik:

*Kamand uchiga yetkurmas g'amu andesha
ayyori [5:83],*

*Viyik chokmish magar mayxona tomin sun'
me'mori.*

*Xumorim za'fida kahgil isi yetti mast o'ldum,
Suvalmishdur magar may loyidin mayxoia
devori.*

*To'la kub og'zi may, xurshidedur, go'yo teng
ochilmish*

Chekardi bu iki xurshid davrin sun' pargori.

*May ichmish xonaqah shayxi, xarobot ahli
aysh aylang,*

*Ki, chiqmish bahya urg'on xirqasidin mablag'i
kori.*

*Ko'ringan mosivo budi emas, balki namudidur;
May ustida hubobu mavj shaklining namudori.
Hubobu mavj may tahrikidin zohirdurur, lekin
Sukun topg'on vujudi, maydin o'zga qaydadur
bori? [2:3]*

Xo'sh, bu g'azalda qanday g'oya ifodalangan? May va uning mohiyatlarini ta'riflashdan maqsad nima?

O'z-o'zidan ayonki, Navoiy zikr etgan may biz tasavvur qilgan yoxud bilgan ichimlik emas. Shoir sira ham buni nazarda tutmagan. Aksincha, o'ta taqvodor va poqdomon bo'lgan Navoiy zamonasining ishratparast, mayxo'r kishilarini qahru g'azab bilan tanqid ostiga olib, sharobni "ummul xabois", ya'ni barcha yomonliklar, falokatlar onasi deb e'lon qilgan. "Hayrat-ul abrор" dostonida bo'lsa, badmastlarning masxarali hajviy qiyofasini yaratib, ularni elga sharmanda etgan. Ushbu g'azalda shoir mayni ilohiy ishq – ma'rifat, donish ishtiyoqining avji qiyomi, Yor jamoli mushohadasidan oshiq dilida paydo bo'lgan kuchli zavq – ilhomning, behad xursandlik, sururning ramziy ifodachisi sifatida qo'llagan. Xumor bo'lish, mayparastlik ham bu yerda shunga muvofiq. Bu buyuk nur chashmasidan huzurlanish, visol bexudligi, hayot tabiat zeboligi hamda aql va tafakkur yetmaydigan, ammo ko'ngil bilan his etiladigan Mutlaq ruhning jilvasidan bahramandlik va shunga talpinish sarxushligidir. Chunki Navoiy e'tiqod qo'ygan falsafiy ta'limotga binoan, olam azaliy va abadiy yagona ruhning o'z-o'zini sevib, o'z jamolini tomosha qilish istagidan paydo bo'lgai ko'zgudir. Birlamchi qudrat porlashidan taralgan nur bu ko'zguda aks etadi, ya'ni moddiy dunyodagi jamiki mavjudot va mahluqot – zarradan quyoshgacha, yeru ko'k, sobutu sayyora shu iur bilan yoritiladi, shu nur tufayli harakatlanadi, muayyan uyg'unlik ichra rivojlanib turadi. Bu ilohiy tajallini shoirlar may timsolida qabul qilganlar. Moddiy dunyo esa, shu tasavvur bo'yicha, jom yoki qadahdir [1:97]. Dunyoning rango-rang tovlaiishlari, o'zgarish, yangilanishlar, tabiatning turfa siru asrori, hodisa-ashyolari, bahoriy uyg'onish, chunonchi, daraxtlarning ko'karib, gullab meva bog'lashi, dashtu daraning o't-o'lan bilan qoplanishi, qushlaring mast bo'lib sayrash, boringki, hayotning barcha nash'u namosi, gurkirab ko'ringan nafas to'foni shu may ummonining mavjlanishi, ko'pirishi deb

tushuntirilgan. Inson ham mazkur ko'zguning bir bo'lagi, lekin ruhi mutlaq eng ko'p aks etgan hilqat. Chunki u xoliqiyatning sarvari va ganji gavhari, ya'ni «ikki olam iste'dodining jamuljami» (Bedil). Inson ruhi shu bois tinimsiz ravishda o'z manbaiga qarab intiladi. Bu intilish dunyoning o'zini idrok etish va o'z-o'zini anglab yetish orqali sodir bo'lgani sababli inson olam hodisalari go'zalligini mushohada etib, cheksiz hayratlaiadi. Hayrat esa ashyo-hodisalarni bilib olish qiziqishini kuchaytiradi. Shu tariqa, kishi mohiyat-haqiqatni bilish ishtiyoqi bilan yonib, borgan sari ko'proq tashvish-taraddudda bo'ladi. Insoining butun hayotiy faoliyati, ijod va yaratuvchilik qobiliyati, kashfu karomati va fayzu fazilatlar shu ishqning qudrati deb talqin etilgan.

Ammo inson tabiati ikki asos – ruhiy va moddiy olam unsurlaridan tarkib topgani uchun ular orasida kurash boradi. Agar moddiy asos bo'lmish jism talablari kuchaysa, u hirs va shahvat, hayvoniy nafs domiga giriftor bo'lib, borgan sari tubanlashadi. Bu xavfning oldini olish uchun kishi doimiy ravishda ruhiy-ma'naviy ehtiyojlarini qondirib borishi, shu jihatni tarbiyalashga bel bog'lamog'i darkor. Bu ishda unga o'zidan ko'ra komilroq inson – pir rahnamolik qiladi. Pir yoki orif deb tasavvuf ahli donishda yetuk, ma'rifat nuri bilan qalbi limmo-lim, pok niyat, pokiza ahloqli, zakii odamni nazarda tutganlar. Navoiy nazarida Jomiy ana shunday shaxs bo'lgan. Bunday shaxslar hammavaqt ezgulikni o'ylab, o'ziga ergashgan odamlari qalb saxovati bilan tarbiyalaganlar, ularning irodasini chiniqtirib, ko'ngil chashmasining ko'zini ochib, olamni yangicha tushunishga, haq yo'lni himoya qilishga o'rgatganlar. Yuqorida keltirganimiz g'azalda shu ma'nolar ifodalangan. Buni muayyan izohlar bilan sharhlab, tushuntirishga harakat qilamiz [2:4].

G'azalning birinchi baytidagi g'amu andesha ayyori, sun me'mori, kamand, mayxona kabi so'z va birikmalar izohga muhtoj. Kamand she'riyatda aksar yor sochi o'rnida istiora sifatida qo'llaniladi. Biroq bu o'rinda Navoiy uning asl lug'aviy ma'nosi – arqonni nazarda tutgan. G'amu andesha ayyori – aql tadbirkorligi, aqlu tashvish tadbiri degan ma'noni beradi. Mayxona esa "shavqu zavq va ilohiy ma'rifat to'lib-toshgan komil inson – orifning botiniy dunyosi va ruhi mutlaq manbaidir". Sun me'mori – xudo. Endi baytning mazmuniga kelsak. Alisher Navoiy baland imoratlar, saroy va qal'alarning kungurasiga arqon tashlab, tirmashib

tom ustiga chiqish odatiga ishora qilib, deydi: “Azal me’mori – xudo mayxona tomini shunchalik ulug’ va baland qilib qurgan ekanki, fikru tashvish tadbirining arqoni uning kungurasining uchiga yetmaydi”. Shoirning ta’kidicha, aql va tadbir bilan mayxona qal’asini zabt etish mumkin emas. Nega? Chunki orif qalbining ma’rifati va u orqali ilohiy ruh manbaining beqiyos go’zalligini idrok etishga (shuni aytish kerakki, Navoiy ibora-timsollarida har doim ikki ma’no – orif qalbi va ruhi mutlaq birgalikda ko’zda tutiladi, zero orif qalbi oliy zotmanbaiga olib boradigan bir vosita, ko’prik deb qaralgan) faqat qalb va ruh qodirdir; aqliy mushohada, mantiqiy-tafakkuriy bilish usuli bunga qobil emas. Ma’lum bo’ladiki, Alisher Navoiy g’azalning matlaidanoq tasavvuf tariqatining asosiy talablaridan birini bayon etgan. Bu talab tariqat yo’liga qadam qo’yg’an odam uchun birinchi jiddiy mushkulot ham edi, chunki aqlu hush qudrati yetmaydigan narsaga ko’ngil mayli bilan erishish – ruhiy irodani qaytadan qurish, o’zini o’z vijdoni, e’tiqodi oldida javobgar hisoblab, qattiq nazorat ostiga olish, juda ko’p dunyoviy havas-xohishlardan voz kechish demakdir [1: 95].

Mayxona qasrining buyukligi olam siru asrori, ajoyibotlari, hodisa-voqealarining behad ko’pligi, uni bilish, mohiyatiga yetish qiyinchiligidir, ayni vaqtda sarkash nafs qutqularini yengish, yuksak axloqli odam bo’lish mashaqqatlarini ham anglatadi.

Ikkinchi bayt birinchi baytdagi fikrni davom ettiradi: g’olib (yoki oshiq) aqlu tadbir bilan komil inson martabasiga ko’tarilishiga – mayxonani zabt etishga ko’zi yetmagandan keyin, bu binoning devorlarini hidlash bilan qanoatlanadi.

Ya’ni pirning muhitiga yaqinlashib, unga qo’l berib, dastlabki nasihatlarini eshitishdan bahra oladi. Mayxona devori shunday qilib, piri komilning muhiti, tashqi, zohiriy dunyosidir. Ikkinchi tarafdin, bu – bizni o’rab olgan moddiy dunyo ham. Chunki qal’a ichidagi ruh manbaini idrok etish, avvalo qal’a devorlari – dunyo ashyolarini o’rganish, xayol, sezgilar orqali uning mohiyatiga yetib borish bilan amalga oshadi. Za’fi xumor – kayfning tarqala boshlashi, ishqning vaqtincha susayishi, haqiqatga shubha bilan qarash, shubhalanish lahzasini bildiradi. Kahgil-somonli loy. May loyi – sharob quyqumi, dunyo mulki, hirsy ishtiyoqlardan hali poklanmagan ruh timsoli. Alhosil, baytning mazmuni quyidagicha:

“Mayxona devorini may loyi bilan shuvaganlar shekilli, xumorim tarqalganda dimog’imga somonli loy hidi urib, yana mast bo’ldim”. Yoki: “Muhabbatim vaqtincha susayganda (ko’ngilda shubha tug’ilganda), pirga yaqinlashganim sababli shubhalarim tarqalib, qalbimda ishq yana avvalgiday alangalandi”. Pirning ichki olami uning nutqi, harakatlari, karomatida zuhur etganiday ruhi mutlaq ham dunyo go’zalligida jilvalanib, kishini maftun etadi. Orifning zavqi saliqasi, nozikfahm zakovati daqiq ma’nolar magzini oson chaqib, mushkul masalalarni ichki bir farosat bilan hal qilib bera oladi. Bu xuddi qadahdan tomgan may tomchilari kabi oshiq diliga hikmat nuri bo’lib quyiladi. Shu ma’noda tasavvuf ahli xum, xumxona, sog’ar, jom, maykada deganda ham orifning purfayz jozib yuragini tushunganlar [3:47].

Uchinchi baytda biz tushunmaydigan uchta so’z bor. Bular: kub, xurshid, pargor. Kub – sharob saqlanadigan xum, majoziy ma’noda, boya aytganimizday, orifning ko’ngli va ruhi mutlaq[2:3]. Xurshid – quyosh. Pargor – doira chizadigan asbob – (sirkul), ba’zan yo’l-yo’riq, chora-tabdir ma’nosida ham qo’llaniladi. Shunga ko’ra, uchinchi baytning ma’nosini hozirgi tilimizda quyidagicha izohlasa bo’ladi: “Og’zigacha may to’lg’azilgan xum xuddi quyoshga o’xshaydi, go’yo ollohning doira chizgichi bu ikki quyoshning (ya’ni falak quyoshi va may xumining) gardishini chizganda bir paytda baravar ochilganday”. Yoxud: “May xumi bilan quyoshnint tarhi bir xil, ular birga bir vaqtda yaratilgan o’xshash narsalardir”. Shoir aytmoqchi, quyosh ham may xumi, ya’ni birlamchi manba’dan nishona. Shuning uchun ular bir-birining mavjudligini isbotlaydilar – quyoshning dalili quyosh. May xumini quyoshga o’xshatish bilan Navoiy orif qalbining saxovati, karamining bepoyonligini ta’kidlamog’chi, zero quyosh o’z harorati, ziyosi bilan olamni munavvar etganday, orif qalbi ham oshiqnlarni farovon bahravor eta oladi. Bundan tashqari, bu yerda tolibning zohiriy mushohadadan (mayxona devorini hidlash) asta-sekin botiniy ma’nolarni anglash sari borayotgani, bundan hayratlanayotgani ham o’z ifodasini topgan.

To’rtinchi bayt sharhi. Xonaqoh – so’fiylar yig’ilib, vajdu samo bilan shug’ullanadigan joy. Xarobat so’zining lug’aviy ma’nosi vayrona, sharobxona bo’lsada, ammo tasavvuf ahli istilohida inson jismining xarob bo’lishi – qanoat, faqr yo’liga kirib, hayvoniy nafs, keraksiz,

yomon xulq-odamlardan qutulib, o'zni xoksorlik, kamtarinlik rutbasiga solishdir. Xarobotiylar, ya'ni rindlar «mayxona taraddudidan bexonumonlig'i va paymona taalluqidan besarusomonlig'i» ("Mahbub-ul qulub") bilan mashhur. Ular uchun "toju taxt tufrog' bilan teng", hamma narsadan forig', yolg'iz yor ishqida sarmast. Hirqa-so'fiylar kiyadigan yirtiq, janda kiyim. Bundan tashqari, insonning badani, surati va ashyolar olami ham. Baxya – yamoq, jiyak. Mablag'i kori – ishining natijasi, ahvoli, bor-budi demak. Xullas, baytning mazmuni bunday: "Xonaqoh shayxi may ichibdi, ya'ni uning ko'nglida ilohiy nur porlab, bu huzurdan sarxush bo'libdi. Ey oshiq xarobotiylar, siz ham bu xabardan xursand bo'lib, vajd-holga tushing. Ko'rmaysizmi, shayxning ahvoli uning janda to'ning yirtiqalaridan ma'lum bo'ldi, ya'ni botiniy olami yuzaga chiqdi, ma'rifat nuri shu'lalandi". Baytning ikkinchi satrida so'filarning o'z jamoalari majlisida jazava xurujida raqsu samo'ga tushib, kiyimlarining chok-chokidan so'kilib ketishiga ishora bor [4: 5].

Beshinchi va oltinchi baytlarda shoirona ifodatsimollar orqali qadimgi va hozirgi falsafaning uchta muhim kategoriyasi tushuntirilgan. Bular mohiyat va hodisa, mazmun va shakl, juz' va kull (yakka va umumiylik) kategoriyalaridir. Biroq falsafiy kategoriyalar haqida gapirishdan oldin notanish so'zlarning ma'nosini bilib olishimiz kerak. Masalan, mosivo – g'ayr, o'zga, undan boshqa degan ma'nolarni ifodalab keladi. Mazkur falsafiy-tasavvufiy istilohning moado degan ikkinchi atamasi ham bor. Navoiy devonining birinchi g'azalida shu so'z ishlatilgan. Sharhlanayotgan g'azalimizda esa, shoir mosivo deb moddiy borliq, ya'ni dunyoni nazarda tutgan. Chunki dunyo mutlaq ruh bilan inson orasida, ya'ni qalb bilan «u» orasida g'ayr, begona bir to'siq, o'zgalikdir. Shu kabi oshiq bilan ma'shuq orasida parda bo'lib turgan jism, badan va uning ehtiyojlari ham o'zgadir. Sharq shoirlari asarlarida uchraydigan Raqib – sevishganlarni ajratib turuvchi shaxs shu xususiyatlarni o'zida jamlagan obraz bo'lib gavdalanadi. Beshinchi baytdagi bud – asos, haqiqiy mavjudlikni, namud – ko'rinish, shakliy belgilarni anglatadi, xubob – suv va boshqa suyuqliklar yuzasida paydo bo'ladigan pufakcha. Bu so'z mavj bilan birgalikda harakat, mohiyatning zuhurotini bildiradi. Endi beshinchi bayt mazmunini qayd etish mumkin: "Ko'zga tashlangan narsalar (o'zgaliklar) zoti azaliyning

haqiqiy mohiyatini anglatmaydi, shu singari pufakcha va to'liq mayning o'zi emas, balki shakliy ifodasidir"; Yoki boshqacha qilib aytak: "May ustidagi pufak va mavj mayning mohiyatini aks ettirmaganiday, "u"dan boshqa ko'ringan ashyolar "u"ning borligini – mavjudligini belgilamaydi, ular tashqi belgilardir, xolos".

XULOSA

"Hayrat-ul abror" dostonini tadqiq etish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

Birinchidan, tasavvuf insonni ulug'lash, hayotning qadriga yetish, umrni oqilona o'tkazish g'oyalarini targ'ib qilishga nazariy zamin hozirlaydi.

Ikkinchidan, bu ta'limotning negizidagi tabiiy zavq, ruhiy qo'zg'alish va vahiylik ijodkorlarning tafakkur kayfiyatiga mos tushadi. Lekin, o'z o'rnida, biz shayxlar, oriflar tasavvufidan ijodkorlar tasavvufini farq qilishimiz kerak.

Uchuinchidan, so'fiylar uchun tariqat zikru samo', vajdu hol, kasbu karomat edi. Attor, Rumi, Jomiy, Navoiy singari buyuk shoirlar uchun esa u shuuriy mushohada usuli, inson zotini ma'naviy barkamol holda ko'rish orzusi, sirli-xayoliy olamni tasavvurda yaratib, Ideal bir go'zallik ishqida yonish bo'lgan.

To'rtinchidan, insonning asrlar davomida abadiy hayot, ruhning o'lmasligi haqida o'ylab kelgan armonlari, rivoyat-asotirlar bu behudud romantik olam ufqini kengaytirishi bevosita tasavvuf ta'limoti bilan bog'liqdir.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. – Т. 7. – Тошкент: Фан, 1997. – 404 б.
2. Komilov N. Timsollar timsoli. Alisher Navoiy g'azaliga sharh // Xurshid Davron elektron kutubxonasidagi elektron maqola. www.kh-davron.uz
3. A'zamxon Qozixo'ja. "Hayrat ul-abror" hayratlari // "Sharq yulduzi" jurnali, Toshkent, 2015. – № 5. – B. 12.
4. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – 260 b.